

SALIMAXON RUSTAMIY,
*Oriental universiteti professori,
filologiya fandari doktori*

“DEVONU LUG‘OTI-T-TURK” ASARIDA KELTIRILGAN MAQOL VA SHE‘RLAR BADIYYATI

Annotatsiya: Maqola “Devonu lug‘oti-t-turk” asaridan o‘rin olgan o‘zbek xalq maqollarining badiiy xususiyatlarini yoritib berishga bag‘ishlangan. Unda xalq maqollarida ma‘noni kuchaytirish, ta’kidlashga xizmat qiluvchi saj’, iyjoz, ishtiyoq, tazod, takrir kabi san’atlar faol qo‘llangani asoslangan.

Tayanch so‘z va iboralar: Xalq maqollari, badiiy san’atlar, saj’, iyjoz, ishtiyoq, tazod, takrir.

Аннотация: Статья посвящена выяснению художественных особенностей узбекских народных пословиц из произведения “Девону луг‘оти-т-тюрк”. Оно основано на активном использовании таких искусств, как садж, ийджаз, иштикак, тазад, такур, которые служат усилению и подчеркиванию смысла народных пословиц.

Ключевые слова: Народные пословицы, художественное искусство, садж, ийджаз, иштикак, тазад, такур.

Annotation: The article is dedicated to clarifying the artistic features of Uzbek folk proverbs from the work “Devonu lug‘oti-t-turk”. It is based on the active use of arts such as saj’, iyjaz, ishtiyoq, tazad, takr, which serve to strengthen and emphasize the meaning of folk proverbs.

Key words: Folk proverbs, artistic arts, saj’, iyjaz, ishtiyoq, tazad, takrir.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asari bizgacha yetib kelgan turkshunoslikka oid asarlar ichida eng qadimiyligi bilan alohida e‘tiborga loyiqdir. Tadqiqotlar bu asarda turkiy xalqlarning tili va adabiyoti, madaniyati va ma‘naviyati, siyosati va iqtisodi haqida qimmatli ilmiy ma‘lumotlar berilgani va Mahmud Koshg‘ariyning dunyo fan tarixida qiyosiy-tarixiy va chog‘ishtirma metodlarni qo‘llagan birinchi tilshunos olim bo‘lib, turkshunoslik asoschisi ekanini ko‘rsatdi.

“Devonu lug‘oti-t-turk”da so‘zlarning ma‘nolarini yoritishga xizmat qilgan ko‘plab xalq og‘zaki ijodi namunalari mavjud bo‘lib, balog‘at go‘zalliklari aks etgan hikmat, masal hamda she‘riy parchalar asarni shakl va mazmun jihatdan boyitgan [8, 9]. Bu haqda muallifning o‘zi shunday yozadi: “Men bu kitobni... hikmatli so‘zlar, saj’lar, maqollar, qo‘shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezatdim” [4:44]. Asarda muallifning xalq og‘zaki ijodi namunalari o‘rinli va unumli foydalangani uning lug‘at tuzishda yuksak mahorat sohibi bo‘lganiga dalil bo‘la oladi.

Insonning tabiatan go‘zallikka intilishi uni ijodga undaydi. Natijada hayotning boshqa sohalarida bo‘lgani kabi nutqda ham fikrni ma‘noga e‘tibor bergan holda go‘zal shaklda ifodalash ehtiyoji tug‘iladi. Bu ehtiyoj tilda mavjud bo‘lgan vositalar orqali amalga oshiriladi. Bu borada olimlar quyidagicha fikr yuritadilar: “Butun mavjudotning, xususan, insonning tuzilishi, yurish-turishida qanchadan-qancha yetuklik, jumladan go‘zallik bor. Ammo tabiiy go‘zallikdan tashqari yana inson vujudga keltiradigan sun‘iy go‘zallik ham bor... shularning hammasi va ularning go‘zalli-

gi til vositasida aks ettiriladi. Bu tilning go‘zallikni ifodalashdagi xizmatidir. Ammo tilning o‘zi ham go‘zallik moddasi sifatida so‘z ustalari tomonidan va umuman, xalq tarafidan foydalaniladi. Chunki til yetuk hodisalardan bo‘lib, unda go‘zallik uchun zarur bo‘lgan barcha sifatlar mavjud-dir... Til bir jihatdan tabiat va insondagi go‘zallikni aks ettiruvchi vosita bo‘lsa, ikkinchi jihatdan unda go‘zallikni vujudga keltiruvchi javharlar ham mavjud... Biz tilga go‘zallik javhari sifatida nazar soladigan bo‘lsak, uning kishini hayratlantiradigan darajada yetukligi bor... Tilning mana shu yetukligi uning go‘zalligini va undan foydalanuvchining, ya’ni so‘zlovchining yoki yozuvchining nutqiy mahoratini ta’minlaydi” [Qar.: 7:239-242].

Bu mahorat dastlab xalq og‘zaki ijodi namunalari o‘z aksini topgan.

Xalq og‘zaki ijodiga oid asarlar oddiy mehnatkashlarning olam va undagi hayotni ziyraklik va sinchkovlik bilan kuzatishi hamda ularni go‘zal shaklda ifoda qilishi natijasida vujudga keladi. Bularda elning boy tajribasiga asoslangan xalq didaktikasi aks etadi.

Bu asarlar, jumladan, maqollar mazmunan va shaklan xalq ongiga yaqin bo‘lgani uchun kishini hayoti davomida duch keladigan turli-tuman hodisalarga oqilona munosabatda bo‘lib, yovuzlikdan saqlanishga, ezgulik sari intilishga chorlaydi. Bu hol xalq og‘zaki ijodi mahsulining hayotiyligini ta’minlovchi omillarning asosiysidir.

Ammo xalq maqollari, matallari, she’r va qo‘shiqlarining hayotiyliigi va mashhuriligini ta’minlovchi yana muhim bir omil bor. Bu ularda nutqiy Balog‘at, g‘arbcha qilib aytganda estetik, oddiy turkiy so‘z bilan ta’bir qilganda chechanlik darajasining yuksakligidir.

Nutqiy ifodalarning ma’nolari (hayotiy ehtiyojlar) va sifati (go‘zal holat) barcha xalqlar uchun umumiy bo‘lsa, ma’nolarni ta’bir qilish usullari turlichadir. Bu bir tomondan, xalqlarning tarixi, urf-odati, ma’daniyati va ma’naviyati kabilar bilan bog‘liq bo‘lsa, boshqa tomondan, har bir xalq tilida mavjud bo‘lgan grammatik xususiyatlar va tilning badiiy imkoniyatlaridagi o‘ziga xoslikka bog‘liq. Jumladan, turkiy xalqlar ham o‘z tillarining ana shu umum va xos xususiyatlardan kelib chiqib fikr-mulohazalarni teran va go‘zal ta’bir qilish malakasini egallaganlar.

Ta’kidlanganidek, xalq og‘zaki ijodi namunalari, jumladan, maqol va she’rlar bir qancha vazifalar qatori tinglovchining ruhiy holatiga ta’sir qilib, unda o‘ziga xos his-tuyg‘ular uyg‘onishi va turli taassurotlar qolishiga xizmat qiladigan estetik vazifani ham bajaradi. Ta’sirchan nutqning shakllanishida badiiy san’atlar muhim vosita hisoblanadi. Buning misoli sifatida quyida “Devonu lug‘oti-t-turk”da kelgan ayrim maqol va she’riy parchalar badiiyatiga qisman to‘xtab o‘tilgan:

“ашыч айур түбүм алтун қамыч айур мән қайда мән” [1:“ашыч” maqolasi] (qozon aytur: tubim oltin, cho‘mich aytar: men qaydaman) [4:86] masalidagi “ашыч”, “қамыч” so‘zlari o‘zaro tajnisli saj’, ikkinchi fosiladagi “қамыч”, “қайда” so‘zlari tavzi’, “айур” va “мән” so‘zlari takrir san’atlarini hosil qilgan.

Yuqorida keltirilgan misol o‘ziga tanish bo‘lgan va kimligini yaxshi bilgan kimsa oldida maqtangan kishiga qarata aytiladi. Bu yerda fikr oz so‘z bilan ko‘p ma’no ifodalash orqali amalga oshirilgan, ya’ni unda iyjoz san’ati mavjud. Iyjoz san’ati barcha masal, maqollarga xosdir.

“Ағылда оғлақ туғса арықда оты унәр” [1:“арық” maqolasi] (molxonada buzoq tug‘ilsa, ariqda o‘ti chiqadi) [4:96] misolida iyjoz san’ati maqolning zaminida yotgan “rizq uchun ko‘p qayg‘urib, mashaqqat chekish kerak emas” degan chuqur ma’noning ifodalanishida ko‘rinsa, undagi “ағылда”, “арықда” so‘zlari o‘zaro saj’ hosil qilgan holda maqolning shaklan jozibador bo‘lishini ta’minlagan.

“Алын арслан тутар күчүн ойук тутмас” [1:“ал” maqolasi] (hiyla bilan arslon tutilar, kuch bilan uzoq tutilmas) [4:110], “күч алдын кирсә төрү түңлүктән чықар” [2:“чык-” maqolasi] (Zulm eshikdan kirsä, insof tuynukdan chiqar) [5:25], “тилин түгмишни тишин йазмас” [2:“түг-” maqolasi] (til bilan bog‘langan tish bilan yechilmas) [5:28] maqollari “тутар” va “тутмас”,

“кирсэ” va “чықар”, “түгмиш” va “йазмас” soʻzlari vositasida tiboq sanʼati qoʻllangani bilan ajralib turadi.

“Бир қарға бирлә қиш кәлмәс” [2:“кәл-” maqolasi] maqolida “бир” va “бирлә” oʻzakdosh soʻzlar ishtiqoq hosil qilgan.

“Ула болса йол азмас билиг болса сөз йазмас” [1:“ула” maqolasi] (belgi boʻlsa, odam yoʻldan adashmaydi, aqli boʻlsa, soʻzda yanglishmaydi) [4:118] maqolida “азмас” va “йазмас” soʻzlarida tajnis, “болса” soʻzlarida takrir sanʼati bor.

Sheʼrlardan olingan parchalarda ham tajnis, ishtiqoq, tavziʼ sanʼatlarining koʻp qoʻllangani koʻrinadi. Masalan:

Куйды булут йағмурын

Кәрип тутар ақ торын

Қырқа қозты ол қарын

Ақын ақар әнрәшүр [3:“йағмур” maqolasi].

(Bulut oq toʻrini yoyib, yomgʻirini quydi, qorlarini togʻlarga tashladi, hayqirib sel oqayotir.)

[Qar.: 6:46].

Bu toʻrtlikda tajnisni sheʼrda qofiya hosil qilgan “йағмурын”, “торын”, “қарын” soʻzlarida, tavziʼni uchinchi misraning “q”, toʻrtinchi misraning “a” tovushli soʻzlar bilan ifodalanishida, ishtiqoqni “ақын”, “ақар” soʻzlarining oʻzakdoshligida koʻrish mumkin.

Кәлди әсин әснәйү

қазқа түгәл үснәйү

кирди бодун қаснайү

қара булыт көкрәшүр [3:“қаз” maqolasi].

(Toʻpolon boʻlib shamol esdi. U sovuqligidan xuddi boʻronga oʻxshaydi. Odamlar undan qal-tirashdi. Qora bulutlar baqirishdi.) [Qar.: 6:16].

Mazkur parchada “әснәйү”, “үснәйү”, “қаснайү” soʻzlari tajnis, “әсин”, “әснәйү” soʻzlari ishtiqoq hosil qilgan.

Йағмур йағип сачылды

түрлүг чәчәк сучулды

йинжу қабы ачылды,

чындан йыпар йуғрушур [2:“сучул-” maqolasi].

(Yomgʻir yogʻib sochildi, turli chechaklar ochildi, inju qopi ochildi, chindan iforga burkanur).

[Qar.: 5:139]

Yuqoridagi misolda ham balogʻatning bir qancha sanʼatlarini koʻrish mumkin: “сачылды”, “сучулды”, “ачылды” soʻzlari oʻzaro tajnis sanʼatini, “йағмур”, “йағип” soʻzlari ishtiqoq sanʼatini hosil qilgan.

Тәгмә чәчәк үгүлди

букуқланып бүкүлди

түгсүн түгүн түгүлди

йазлыб йана йөргәшүр [2:“букук” maqolasi].

(Har xil gullar toʻp-toʻp boʻlib, gʻunchalar chiqardi, burchakli tugunlar (shaklida) tugildi, yo-zilib, yana bogʻlandi) [Qar. 5: 329]

Bu misolda tajnis “үгүлди”, “бүкүлди”, “түгүлди” soʻzlarida koʻrinadi, tavziʼ va ishtiqoq boshqa toʻrtliklardan farqli ravishda sheʼr satrini qisman emas, toʻliq egallagan, yaʼni ikkinchi satr faqat “b”, uchinchi satr “t”, toʻrtinchi satr “y” tovushi bilan boshlangan soʻzlardan iborat, shuningdek, “түгсүн түгүн түгүлди” jumlasidagi barcha soʻzlar bitta oʻzak “түг”dan yasalgan. Demak, mazkur toʻrtlikda tavziʼ va ishtiqoq sanʼatlarining yanada mukammal va goʻzal ifodasini

ko‘rish mumkin. “Devonu lug‘ati-t-turk”da balog‘at san‘atlari qo‘llangan bu kabi misollar ko‘plab uchraydi.

Ma‘lum bo‘lganidek, asarda keltirilgan xalq og‘zaki ijodi namunalarida tajnis, ishtiyoq, tavzi‘, takrir, iqtibos, iyjoz san‘atlari ko‘p uchraydi. “Devon” matnini balog‘at nuqtai nazaridan yanada chuqurroq tadqiq qilish Mahmud Koshg‘ariyning, shuningdek, turkiyzabon xalqlarning ijodiy mahoratini o‘rganishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Махмуд Каишгари. Свод тюркских слов. Перевод на русский язык с комментариями академика А.Р. Рустамова. Том 1. – Т.: Mumtoz so‘z. 2017.
2. Махмуд Каишгари. Свод тюркских слов. Перевод на русский язык с комментариями академика А.Р. Рустамова. В 3-х томах. Том 2. – Т.: Mumtoz so‘z. 2018.
3. Махмуд Каишгари. Свод тюркских слов. Перевод на русский язык с комментариями академика А.Р. Рустамова. Том 3. – Т.: Mumtoz so‘z. 2018.
4. Муталлибов С.М. Махмуд Каишгарий. Туркий сўзлар девони /Девону луготит турк/ Таржимон ва наирга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т. Т.1. 1960.
5. Муталлибов С.М. Махмуд Каишгарий. Туркий сўзлар девони /Девону луготит турк/ Таржимон ва наирга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т. Т.2. 1961.
6. Муталлибов С.М. Махмуд Каишгарий. Туркий сўзлар девони /Девону луготит турк/ Таржимон ва наирга тайёрловчи Муталлибов С.М. –Т. Т.3. 1963.
7. Рустамий А. Сўз хусусида сўз. Сайланма. – Т.: Zilol buloq, 2022.
8. Rustamiy S. “Esasu-l-belaga” ve “Divan-u lugat-it-türk” eserlerinin dil bilimi ve belagat bilimiyle ilgili yönleri. *Electronic Turkish Studies*, 11(20), 2016. – S. 503-522.
9. Rustamiy, S. Role of medieval scientists in evolution of the science of balāḡat. *Elementary Education Online*, 19(4), 2021. – S. 775-783.

